

HELLENISMEN I ÆGYPTEN

Af Søren Giversen

Hellenismen i Ægypten afspejler i det store hele meget, der er fælles for den kulturelle udvikling i Middelhavsområdet i denne epoke, men har naturligvis også sine særegne træk. Af de riger, der opstod af Aleksanders rige ved hans død, har vi bedst kendskab til det ptolemæiske, til Ægypten. Grunden hertil er navnlig, at de klimatiske og geografiske forhold i Ægypten i særlig grad har begunstiget overleveringen af skriftlige kilder, når måske bortses fra det fugtige Delta-land.

Kilder

Kilderne er arkæologiske som ruiner af templer, huse og befæstninger, grave, husgeråd, redskaber, smykker osv. Og det er epigrafiske kilder, der stort set dækker hele perioden, samt håndskrifter, hvad enten det er dokumenter, breve, litterære, religiøse eller historiske. Endelig er der en række kilder at finde i antikke værker, takket være det faktum, at byen Aleksandria var det førende kulturelle centrum i hellenismen, hvorfor et væld af litterære værker, det være sig historiske, religiøse, poetiske eller naturvidenskabelige, i stort tal alle blev til i Ægypten eller behandler ægyptiske forhold.

For det sidste har utvivlsomt det kolossale bibliotek i Aleksandria haft sin store betydning, indtil det brændte totalt i år 49 f.Kr.; det havde da måske ca. 900.000 bind, som til dels blev erstattet senere, da Antonius skænkede Kleopatra 200.000 bind fra biblioteket i Pergamon. Også det mindre bibliotek i tilknytning til Serapæum må nævnes; det omfattede under Ptolemaios II Filadelfos (285-246) ca. 42.000 bind og talte måske senere ca. 300.000 bind. Det blev sandsynligvis helt ødelagt i 391 e.Kr. under kampene mellem kristne og ikke-kristne. Anlæggelsen af det store bibliotek, der skete o. år 300 f.Kr., har utvivlsomt bidraget stærkt til helleniseringsprocessen i Ægypten.

Men for at vende tilbage til kilderne, så er blandt disse én gruppe af ganske særlig betydning: håndskrifternes mangfoldige masse, det, som man lidt kort kalder papyrus-teksterne, uanset om de er skrevet på

Hellenismen i Ægypten

papyrus, pergament eller ostraka. Den første af disse kilder blev gjort tilgængelig for videnskaben, da danskeren Niels Iversen Schow som den første i 1788 udgav en græsk papyrus. Dermed lagde Niels Iversen Schow grunden til en ny videnskab: papyrologien. Teksten rummede blot en fortegnelse over nogle ægyptiske bønder og landarbejdere, der i 192 e.Kr. gjorde tjeneste ved udbedring af diger og kanaler et sted i Nedre-Ægypten i oasen Fayum. Schows samtid forstod ikke begivenhedens omfang. Winckelmann var således skuffet over, at papyrusbladet ikke bragte nyt fra Hellas eller blot rummede et fragment af et af de klassiske digterværker.

Men selv om kildematerialet således er stort og righoldigt, så er der dog også her mangler. Blandt de arkæologiske mangler må nævnes, at af hovedbyen, antikkens Aleksandria, kendes der kun ganske få arkæologiske fund af betydning, dels på grund af omfattende ødelæggelser i fortiden, dels fordi nutidens Aleksandria fysisk ligger som et dække over antikkens. Vigtigst er nok nogle katakomber fra 2. århundrede f.Kr. Også de er i fare nu på grund af den stigende grundvandstand, der er kommet med opførelsen i 1960'erne af Asswan-dæmningen og anlæggelsen af den kunstige sø. Da jeg i november 1957 første gang var nede i disse katakomber, kunne man endnu færdes tørskoet dér; nu står der vand i dem. Den såkaldte Pompejus-søjle er nok rejst af en Pompejus, men ikke den Pompejus, der var Cæsars samtidige, men en Pompejus, der var præfekt i 304 e.Kr., altså mens Diokletian herskede.

Hvad angår de skriftlige kilder, er det en stor mangel, at der er så få papyri fra de første Ptolemæers tid, og i Delta-landet er der kun fundet få papyri. Man bør heller ikke overse, at det er fra bestemte egne af landet, navnlig oasen Fayum, at de fleste fund af håndskrifter stammer.

Men når det er sagt, bør enhver historiker prise sig lykkelig over det righoldige kildemateriale, der her frembydes, ja, det er så stort, at man må sige, at høsten er stor, men arbejderne få. Disse kilder giver i sig selv et særdeles godt grundlag for den, der vil arbejde med den hellenistiske periode. Men de giver også et godt grundlag for den, der vil studere det kulturmøde, der her skete mellem to eller flere kulturer. I det følgende har jeg måttet begrænse mig, og jeg har derfor valgt nogle få emner ud, hvor jeg vil søge at belyse, ikke træk af Ægyptens historie, men felter af det kulturmøde, der her fandt sted i hellenismen, ja, er en del af hellenismens karakteristiske udvikling.

Sproglige forhold

Allerede i det 26. dynasti, dvs. i 6. århundrede f.Kr., var grækere begyndt at bosætte sig i Ægypten. Det betyder, at der allerede et par hundrede år før Aleksander erobrede Ægypten og grundlagde Aleksandria var grækere i Ægypten. Dermed må det græske sprog også være begyndt at blive kendt i Ægypten. En mindelse herom har vi f.eks. i den form ordet for »græker« har på demotisk. Der hedder det *Wjnn*, der naturligvis gengiver det græske *joner*. Udviklingen til *Wjnn* er gået over formen *Jawna-jīn* ved metatase, men det er klart, at endelsen - *in* (kop-tisk: -ειν) må være den aramæiske pluralis-endelse. Det forklares bedst ved, at ordet er trængt ind i persertiden (525-404 og 343-332), da rigsaramaisk jo var det officielle regeringsprog. Ad sproglig vej er den begyndende hellenisering af Ægypten således allerede begyndt før Aleksander. Men med de mange græske kolonier - og da navnlig med grundlæggelsen af den nye metropolis Aleksandria og indførelsen af græsk som administrationsprog, hvad det forblev helt til arabernes erobring af landet i 640 - må græsk være trængt meget frem. Ægypten blev tosproget. Et par ejendommelige træk viser det endnu i den sene tid. Adskillige græske ord var så gængse i det ægyptiske sprog, at da Det ny Testamente skulle oversættes fra græsk til ægypternes modersmål, foretrak man undertiden at gengive et græsk ord med et andet, der øjensynligt havde vundet hævd hos ægypterne: *μνειον*, grav, gengives således med *τάφος* (Joh. 5,28), *φραγέλλιον*, fragellion, svøbe med *μάστιξ*, mastix (Joh. 2,15).¹ Det samme har jeg selv iagttaget i anden oversættelseslitteratur, som f.eks. i gnostiske tekster, Aleksander-romanen og Kambyses-romanen.

Lige så vigtig i helleniseringsprocessen var det, at den store jødiske koloni i Aleksandria - måske mellem en tredjedel og en femtedel af byens millionbefolkning - tilegnede sig græsk som dagligt talesprog. Denne udviklings fornemste litterære resultat er naturligvis den græske oversættelse af hele Det gamle Testamente, Septuaginta. At dette også blev anerkendt af den ikke-jødiske befolkning, kan man f.eks. læse hos Philo, der fortæller, at der

indtil denne dag, hvert år holdes en fest og stort møde på øen Pharos, hvortil ikke bare jøder, men også mængder af andre krydser vandet, både for at fejre det sted, hvor denne oversættelse først så lyset, og for at takke Gud for denne gave, der skønt gammel, stadig er ung.²

Hellenismen i Ægypten

Denne del af helleniseringen, nemlig på det sproglige område, holdt sig uanfægtet af romernes komme; græsk var og blev administrationsproget, og det stod lige med ægyptisk i civilretlige sager. Og dog var der også i forfaldsperioden tegn på, at det ikke var nok med græsk, hvis man ville gøre sin lykke. Et brev fra det 2. århundrede f.Kr., vistnok fra en græsk moder til en søn, lyder:

Da jeg fik at vide, at du var begyndt at lære ægyptisk skrift, glædede jeg mig både på dine og mine vegne over, at du nu kommer til byen og skal undervise klysterspecialisten Falues børn og på den måde kan spare penge op til dine gamle dage.³

Det ser ud til, at den unge mand nu sætter sig ind i ægyptisk skrift for derved som huslærer bedre at kunne undervise en ægyptisk speciallæges børn.

Tidsregning

Helleniseringsprocessen viser sig også på den måde, man angav tiden. Der fandtes i den ældre ptolemæertid to kalendere side om side, den ægyptiske og den græske (eller makedonske).

Fra gammel tid regnede ægypterne med et solår på 365 dage. Året var delt i 12 måneder på hver 30 dage, hvortil kom 5 skuddage som de sidste dage i året. De gamle ægyptiske månednavne, der også blev bevaret i den koptiske periode, er: Thoth, Faofi, Hathy, Choiach, Tybi, Mechir, Famenoth, Farmuthi, Pachon, Payni, Epif og Mesore.

Grækerne (og makedonerne) derimod havde et måneår, også på 12 måneder, men med enten 29 eller 30 dage, og hertil kom en skudmåned. Denne måtte man føje ind for at holde årstiderne fast i forhold til kalendermånederne. Skudmånedens udgjorde på Ptolemaios II Filadelfos' tid (285-246) 30 dage og blev indføjet hvert andet år. Derfor var året på den tid skiftevis på 354 og 384 dage efter denne kalender. Månednavnene var: Dios, Apellaios, Audnaios, Peritios, Dystros, Xandikos, Artemisios, Daisios, Panemos, Loios, Gorpiaios og Hyperberetaios.

Hvilken kalender der blev foretrukket, afhæng især af om den, der angav datering, var græker (makedoner) eller ægypter, men det afhæng i nogen grad også af, hvor man befandt sig: i eller uden for Aleksandria. Dette hænger sammen med, at Aleksandria i antikken ikke regnedes med til Ægypten. Den blev i antikken opfattet som beliggende uden for

Ægypten og blev derfor på latin gerne kaldt *Alexandria ad Aegyptum*, dvs. »Aleksandria ved Ægypten«.

I Aleksandria, hvis beboere hovedsagelig var grækere/makedonere (dog med en stor, helleniseret jødisk befolkningsgruppe), og som altså blev regnet for at ligge uden for Ægypten, var det naturligt, at man overvejende benyttede den græske/makedonske kalender; men i Ægypten, uden for Aleksandria, brugte man hovedsageligt den ægyptiske kalender. I regeringsadministrationen, der jo principielt var græsk, foretrak man nok den græske kalender, men man måtte uden for Aleksandria anføre dateringer efter begge kalendere, og da de to sæt måneder jo ikke var helt sammenfaldende, overførte man den ægyptiske angivelse af dagens nummer i måneden til den nogenlunde tilsvarende græske måned, selv om de to nummereringer ikke faldt helt sammen.

Denne udvikling gælder også angivelsen af år. Der var tre former. Makedonerne havde ladet årets begyndelse være dagen for en konges tronbestigelse, men efter ægyptisk skik var den 1. i måneden Thoth nytårsdag, og en konges 2. regeringsår regnedes for at være begyndt den 1. Thoth, efter at han var blevet konge; endelig var der i den ægyptiske tradition et finansår, der begyndte den 1. Mechir.

I den senere ptolemæertid og da navnlig fra det 2. århundrede blev den ægyptiske kalender langt den foretrukne, og når der i denne periode er anført græske månedsnavne, har man i regelen helt opgivet deres oprindelige afgrænsninger af tiden og blot sat dem som et andet navn på de ægyptiske måneder, skønt de to rækker måneder jo ikke var helt sammenfaldende.

Dette viser, at strømmen var vendt. Det var ikke længere den græske kultur, in casu den medbragte kalender, der bredte sig på bekostning af den ægyptiske, men lige omvendt.

Retsforhold

Et andet vigtigt område til belysning af hellenismens udvikling i Ægypten er retsforholdene i ptolemæertiden.

Om den almindelige, offentlige strafferet ved vi meget lidt. Derimod er vore kilder til viden om den borgerlige ret langt bedre.

Særlige forhold gjorde sig gældende i de tre byer, hvor grækerne i hvert fald nominelt havde selvstyre. Det var i byerne Aleksandria, Ptolemaïs og Naukrates. Her gjaldt den såkaldte borgerlov.

Hellenismen i Ægypten

Men uden for disse byer nævnes i den ældre ptolemæertid, dvs. i det 3. århundrede, flere slags domstole: Sager mellem grækere indbyrdes skulle pådømmes af de såkaldte *chrematister*, sager mellem ægyptere indbyrdes af et andet dommerkollegium, *laokriterne*, og endelig skulle sager mellem grækere og ægyptere afgøres ved en fællesdomstol. For statsansatte og militærpersoner har der dog været særlige regler.

I den senere ptolemæertid, dvs. fra omkring midten af 2. århundrede, nævnes fællesdomstolene ikke.

Processer de forskellige befolkningsgrupper imellem afspejler naturligt nok i særlig grad helleniseringens forløb. Dette ses således af det dekret om amnesti, der blev udstedt år 118 f.Kr. som afslutning på borgerkrigen mellem Ptolemaios IX Euergetes II og Kleopatra III på den ene side og Ptolemaios' søster og tidligere dronning Kleopatra II på den anden. Deri bestemmes det blandt andet, at når grækere fører proces mod ægyptere eller ægyptere mod grækere, så skal - når bortses fra domæneforpagtere og andre knyttet til statsforetagender - det afgørende for, hvor en sag skal pådømmes, være det *sprog*, en kontrakt er affattet i. Om en græksproget kontrakt er overholdt eller ej, skal afgøres af chrematisterne, en ægyptisksproget aftale skal for laokriterne, og her skal afgørelse træffes efter de gamle ægyptiske love.

Der er således her tilsyneladende tale om en udvikling i retning af en fornyet betydning af ægyptisk indflydelse: Også grækere skal nu kunne dømmes efter ægyptiske love, noget der havde været utænkeligt i den første tid under ptolemæerne.

Administration

De første ptolemæere var overordentlig dygtige administratorer af landet. Kongen var den egentlige ejer af hele landet og dermed af al agerjord. Dog var der uden for det egentlige kongelige land nogle arealer, der tilhørte guderne, dvs. templerne, andre var overladt i forpagtning til militærets stampersonel (Kleruch-landet), og andre arealer var som en slags len («gaver») overladt til fortjenstfulde stormænd.

Den ældste ptolemæertids effektive centraladministration smittede tydeligvis af på de underliggende led, og hertil svarede en lige så effektiv, undertiden entreprenant, privat administration, som det fremgår af et stort privatarkiv, det såkaldte Zenons arkiv fra midten af det 3. århundrede.

Ptolemaios I Soter (gift med Berenike I)	Satrap Konge	323-305 305-283
Ptolemaios II Filadelfos (gift med Arsinoe I og Arsinoe II)		285-246
Ptolemaios III Euergetes I (gift med Berenike II)		246-221
Ptolemaios IV Filopator (gift med Arsinoe III)		221-205
Ptolemaios V Epifanes (gift med Kleopatra I)		205-181
Ptolemaios VI Filometor (gift med Kleopatra II)		181-145
Ptolemaios VII Eupator	medregent	152-150
Ptolemaios VIII Neos Filopator		145
Ptolemaios IX Euergetes II (gift med Kleopatra II og III)	medregent 170-163	145-116
Ptolemaios X Soter II (gift med Kleopatra IV og V)		116-80
Ptolemaios XI Aleksander I (gift med Berenike III)		108-88
Ptolemaios XII Aleksander II (gift med Berenike III)		80
Ptolemaios XIII Neos Dionysos (Auletes) (gift med Kleopatra VI)		80-51
Ptolemaios XIV (broder til Kleopatra VII)		51-48
Ptolemaios XV (broder til Kleopatra VII)		47-47
Ptolemaios XVI Caesar (Caesarion) (søn af Caesar og Kleopatra VII)		44-30

Det ptolemæiske dynasti

NB. Aleksander I blev vicekonge 113 på Kypern, men var kun konge over Ægypten 108-88 i de år, han havde fordrevet sin bror Ptolemaios X Soter II. Virkelig hersker 51-30 var Kleopatra VII. Regnes Ptolemaios VII Eupator ikke med i rækken, skal de følgende ptolemæeres nummer mindskes med ét, så at den sidste bliver Ptolemaios XV.

Hellenismen i Ægypten

Den offentlige centraladministrations omhu afspejles således i en bevaret instruks⁴ til embedsmænd. Instruksen er ganske vist først fra Ptolemaios Euergetes' tid, men bygger utvivlsomt på ældre forlæg, der går tilbage til det faraoniske Ægypten, hvor kongens vezir, kongens førsteminister, fik tilsvarende detaljerede instrukser for sin embedsførelse. Derimod er der ikke spor af sådanne forlæg i ptolemæernes makedonsk-græske hjemland. Effektiviteten styrkedes af den forpligtelse, som en kongelig embedsmand måtte aflægge ed på at ville holde. Der findes således et dokument⁵ fra år 229 f.Kr., hvor Semtheus fra Herakleopolis med edsafleggelse forpligter sig til at varetage sit embede som kasserer ved den kongelige kasse i Febichis i Koites-distriktet. Ifølge denne ed skal embedsmanden stå inde for modtagne indbetalinger på en sådan måde, at der i givet fald kan gøres udlæg i hans person og hans private ejendom - noget der nok skulle virke befordrende på effektiviteten.

Kommunikation

Effektiviteten forudsatte blandt andet gode kommunikationsforhold. Vi ved lidt om de postale forhold. Der er således f.eks. bevaret uddrag af dagbogen fra et kongeligt posthus, som øjensynligt lå som en station på en længere strækning. Optegnelsen,⁶ der er fra omkring år 255 f.Kr., viser, at et postbud, antagelig en posttrytter, har afleveret sin post, den vagthavende postembedsmand har omhyggeligt indført, hvad der er blevet modtaget af hvem og fra hvem, og det er også angivet, hvilken postembedsmand der gav det videre til hvem til viderebefordring. Det hele virker omtrent, som var det anbefalede breve. Det var det for så vidt også, idet dette postvæsen kun tog sig af statslig post. Det hedder i journalen:

Den 17. om morgenen: makedoneren Fønix junior, søn af landejendomsbesidder Herakleitos, afleverede en rulle til Aminon og prisen til Fanias, og Aminon afleverede den til Theuchrestos.

Næste morgen tidligt er posttrytteren Theuchrestos øjensynligt vendt tilbage fra sin rute sydpå, medbringende post fra posthuset dér, for det hedder videre i journalen:

Den 18., den 1. time: Theuchrestos afleverede tre ruller fra syddistriktet til Dinias, heraf to ruller adresseret til kong Ptolemæus og én rulle til finansminister Apollonios, og Dinias afleverede dem til Hippolytos.

Dinias, der havde vagten på posthuset om morgenen, er øjensynligt senere på dagen blevet afløst af to andre, og de har taget sig af forsendelser, som en anden af Herakleitos' sønner kom med, for der er samme dag indført følgende i journalen:

Den 18., den 6. time: makedoneren Fønix senior, søn af landejendomsbesidder Herakleitos, afleverede en rulle til Fantias, og Aminon afleverede den til Timokrates.

Fantias og Aminon har åbenbart været på samme vagtskifte, siden de optræder sammen både den 17. og den 18.

Private måtte enten selv sende brevbærere af sted, eller finde tilfældige befordringsmuligheder.

Vi ved også lidt om, hvor lang tid forsendelser kunne være om at nå frem over længere strækninger. Af det store privatarkiv, som en græsk forretningsmand efterlod sig fra omkring midten af det 3. århundrede, det nævnte Zenon-arkiv, ser vi f.eks., at brev⁷ fra lederen af et rytterkorps i Palæstina, Tobias, til den førnævnte finansminister Apollonios i året 259 var 36 dage om at nå fra Palæstina til Alexandria. Dette ses let, idet afsenderen har anført datoen for afsendelsen, og modtageren, Apollonios' ledende administrationschef Zenon, har omhyggeligt noteret datoen for modtagelsen.

Også et effektivt giro-væsen fungerede i denne tid. Man kunne således f.eks. sende penge fra det sydlige til det nordlige Ægypten ved at indbetale en vis mængde korn på et statslager i Theben, og en modtager i Aleksandria kunne så få udleveret en tilsvarende mængde (eller dens værdi) i Aleksandria.

Religiøse forhold

Også de religiøse forhold kan belyse helleniseringen. Et godt eksempel på helleniseringen i Ægypten er indførelsen af kulten for Serapis (eller Sarapis). Da det nyetablerede dynasti med Ptolemaios I (satrap 323-305, konge 305-283) skulle konsolidere sin magt, måtte det dels begrænse det ægyptiske præsteskabets stærke indflydelse, dels måtte det til dynastiet søge at knytte en kult. Det sidste søgtes ifølge Plutark⁸ opnået ved indførelsen af en helt ny kult, Serapis-kulten, men nær forbundet med denne blev dyrkelsen af Isis i en ny skikkelse, således at man med god ret kan tale om både en *Isis ægyptiaca* og en *Isis hellenistica*. Serapis-

Hellenismen i Ægypten

kulten synes at være opstået, eller i hvert fald fremført, ud fra et religionspolitisk-dynatisk ønske om at knytte en særlig kult nær til det unge dynasti. Plutark beretter om, hvordan Ptolemaios I Soter i en drøm skulle have set en kæmpestatue, som skulle have beordret ham til at føre sig til Aleksandria og oprette en kult for sig dér; kongen lod et fagkyndigt udvalg, bestående af tidens bedste eksperter, tage sig af sagen, nemlig den berejste Sosibios, to særlige udsendinge Soteles og Dionysios, samt den kongelige ekseget Timotheos og den kongelige historiograf Manetho fra Sebennytus: Den første udpegede, hvor en sådan statue var at finde, de to følgende skaffede den til Aleksandria, og de to sidste kunne identificere den. Plutark har derefter vidtløftige spekulationer over navnet Serapis, men vigtigere end disse er den konklusion, han derefter kommer med: »Fra blot at være gode dæmoner blev Osiris og Isis nu til guder.«⁹ Der findes andre mere dramatiske eller filosofisk prægede skildringer af den ny kults opståen hos Tacitus, Clemens Alexandrinus og Origenes, men det korte af det lange er, at Plutarks beretning skal understrege, at kultens indførelse skete efter guddommelig befaling og med den bedste historiske og teologiske sagskundskab ved kultens indretning.

Imidlertid spurgte man også i antikken om, hvem denne hovedgud i Aleksandria og den foretrukne ptolemæiske gud i Ægypten i grunden var. Antikke forfattere foruden Plutark har også andre etymologiske bud på navnet, bud, der snarere giver et vink om, hvad samtiden lagde i skikkelsen end egentlig nogen tilfredsstillende forklaring. Marcus Terrentius Varro (116-27 f.Kr.) skulle ifølge Augustin¹⁰ have sagt, at en argivisk kong Apis skulle være flygtet til Ægypten i sin kiste, og hans navn skulle så i forbindelse med det græske ord for sarkofag, *σαρδς*, være blevet til Sarapis:

quia enim arca, in qua mortuus ponitur, quod omnes uam sarcophagum vocant, *σαρδς* dicitur Graece et ibi eum venerari sepultum coeperant, priusquam templum eius esset extractum, velut soros et Apis Sorapis primo, deinde una littera, ut fieri adsolet, commutata Serapis dictus est.¹¹

Det er tydeligt, at det er et ætiologisk sagn, og det samme gælder den udbredte kirkelige forklaring, som vist nok første gang findes hos Melito af Sardes omkring 169-176 eller 177-180 i hans *Apologia*, 5,¹² hvor Serapis opfattes som identisk med Josef, der som tak for hans indsats mod

hungersnøden skulle være blevet dyrket under navnet Serapis: »adoraverunt Aegyptii Ioseph Hebraeum, qui vacatus est Serapis, quia eos ornavit frumento annis famis«, eller som Tertullian fortæller:¹³ »nam Serapis iste quidam olim Ioseph dictus fuit, de genere sanctorum«,¹⁴ medens Firmicus Maternus (o. år 350)¹⁵ forklarer navnet som Σάρραϛ παῖϛ, Saras søn.¹⁶ Denne forklaring virker lige så søgt som den forrige. For at etymologien kan gå op, må Josef, Rachels søn, kaldes for sin oldemoders, Saras, søn.

Disse navnespekulationer kan naturligvis ikke gøre krav på tiltro så lidt som Plutarks vidtløftigheder på samme felt. Vigtigere er i første omgang de historiske oplysninger. Plutark vil som nævnt ovenfor henlægge indførelsen af Serapis-kulten til Ptolemaios I.s tid,¹⁷ Clemens Alexandrinus (ca. 150-211) vil derimod henlægge det til Ptolemaios II.s tid,¹⁸ mens Tacitus¹⁹ nok henlægger begivenheden til Ptolemaios I, men lidt senere²⁰ nævner, at nogle mener, at det først var under Ptolemaios III.s regeringstid dyrkelsen af Serapis begyndte »nec sum ignarus esse quosdam, qui Seleucia urbe Syriae accitum regnante Ptolemaeo, quem tertia aetas tulit«.

Der begynder imidlertid her at optræde materiale, der kan kontrolleres ad historisk og filologisk vej. Vigtigere end at få oplyst, hvor Serapis kom fra, er det at få at vide, hvornår Serapis kendes i Ægypten og hvilket væsen, denne gudeskikkelse rummer i sig. Efter alt at dømme blev Serapis allerede på Ptolemaios I.s tid dyrket i Ægypten som statsgud, ja, allerede Ptolemaios I havde ladet rejse et tempel for Serapis i Halikarnassos.²¹ Også hvad Serapis' væsen angår, har vi ret sikre holdepunkter. Allerede François Champollion anså navnet Serapis for at være en gengivelse af Oserapis, en sammenstilling af Osiris og Apis; denne sammenstilling bekræftes i nogen grad historisk af det faktum, at der skete en sammensmeltning af Osiris og Apis netop i Aleksandria, hvor den afdøde, hellige Apistyr, som det tidligere er nævnt, billedligt fremstilledes i menneskeskikkelse som Osiris og dyrkedes som Osiris. Denne forklaring kendes også fra hellenismen, f.eks. i Clemens Alexandrinus' *Protepticus* (IV, 48, 6), hvor det hedder, at »det sammensatte Osirapis er opstået af Osiris og Apis«.

Den første, som fremlagde materiale til støtte for Champollions teori, der ikke forblev ubestridt, var G. Maspero,²² som senere blev støttet af H. Brugsch.²³ Det afgørende var her tosprogede indskrifter (demotisk og

Hellenismen i Ægypten

græsk), hvor Serapis udtrykkeligt er den græske ækvivalent til det ægyptiske navn for Osiris-Apis, nemlig *Wsr-hp*.

Denne teori er ikke forblevet uanfægtet, men det er sikkert, at Serapis for datiden i sig har rummet denne forening af Osiris og Apis, og det er i denne skikkelse, Serapis, at grækerne har mødt ægypternes Osiris-Apis og dermed Osiris.

Dermed kommer Isis ind i billedet: Som hun dyrkedes sammen med Osiris, blev hun i hellenismen også dyrket sammen med Serapis, men i denne sammenhæng kom Isis snart til at overskygge Serapis.

Allerede før 333/332, altså før Aleksander den Stores togt, var der i Piræus bygget et Isis-tempel,²⁴ og derfor er kulten måske blevet udbredt over Hellas. Det fortæller i hvert fald Pausanias.²⁵ Når Isis kom til at overstråle Serapis, er grunden måske den, at Isis havde, hvad Serapis ikke havde: et fond af myter om særlige fortjenester knyttet til sig. Disse opregninger, som med en betegnelse, der blev indført af Hiller von Gärtringen, kaldes Aretalogier, talte om fortjenester, som i høj grad styrkede Isis' popularitet. Adskillige af dem er holdt i selvpræsentationens 'jeg-er' form, på græsk altså *ἐγώ ειμι* - ord. Den mest kendte i dag er vel Isis' selvpræsentation i Apuleius' roman *Det gyldne Æsel* (XI, 5). De daterer sig vistnok fra Augustus' tid til det 3. århundrede e.Kr. De kendes fra indskrifter, fundet på de græske øer, fra lyriske digte eller historieskrivere - eller Apuleius. I uddraget hos Diodor hedder det:

Jeg er Isis, dronning over hele verden. Min lærer var Hermes. Hvad jeg har gjort til lov, kan ingen ændre. Jeg er ældste datter af den yngste gud, Kronos. Jeg er kong Osiris hustru og søster. Jeg er den, som først har fundet kornet som næring for mennesker. Jeg er kong Horus' moder. Jeg er den, der gå op i hundestjernen Byen Bubastos er bygget til min ære. Hil, hil, hilset være Ægypten, som har næret mig.²⁶

Her som i flere andre Aretalogier kaldes Isis for dronning, vel et minde om, at hieroglyffen for hendes ægyptiske navn *ncn* netop var , en tronstol. Af denne helleniserede Isis udvikles de såkaldte Isis-mysterier. Det var ikke længere en folkelig, offentlig kult, men en kult for de indviede. Det var en kult, der havde et andet sigte: livet skulle ikke fornyes, men man skulle frelses fra det jordiske liv. Helten Lucius sammenfattede målet i dette: »voluntaria mors et praecaria salus«.

Ikke alle enkeltheder i den hellenistiske Isis' budskab er klarlagt, heller ikke i mysteriernes. Alligevel skulle der være så meget kilde-

materiale, at man optimistisk med ordene fra librettoen til Tryllefløjten 3. akt, 14. scene, tør håbe:

O, Isis og Osiris, snart det dages
den mørke nat af solens glans forjages.

De mange mysteriesamfund, der i denne tid kom til at afløse eller i hvert fald i nogen grad supplere de gamle kulter, er også velegnede til belysning af hellenismen i Ægypten. Jeg vil dog her i stedet pege på et fænomen, der tit er overset i danske fremstillinger af denne periode, skønt det netop er en dansker, der især har ydet bidrag til udforskningen. Det er de udbredte kultforeninger i det ptolemæiske Ægypten. De kendes især fra en del love for sådanne kultforeninger. Disse findes dels på demotiske, dels på græske papyri. De demotiske er næsten alle først udgivet af danskeren Wolja Erichsen (1890-1966). Arbejdet med udgivelsen og udforskningen har jeg kunnet følge på nært hold, da professor Erichsen var min lærer. Erichsen offentliggjorde teksterne og studier derover i en række lærde afhandlinger, men publicerede også en let tilgængelig fremstilling: *Ægyptiske Kultforeninger i Ptolemæertiden* (1949).

Det fremgår af disse love, at kultforeningerne foruden at have et kultisk formål også havde sociale formål med karitative pligter for medlemmerne. De kom derved i nogen grad til at virke som en art gensidig forsikring, der kunne hjælpe trængende medlemmer i vanskelige situationer. Adskillige træk i deres organisation og deres socialt-karitative funktion kan genkendes i de ældste kristne menighedsplejer (f.eks. i Pastoralbrevene) og i det ældste kristne klostervæsen; f.eks. hed kultforeningen på demotisk »huset« (demotisk $p \text{ } \dot{\text{z}}^{\text{c}} \text{ } .w\text{ } j$), akkurat som de første kristne klostre hed det (koptisk ⲛⲏⲓ). Formanden i kultforeningen hed »den store i huset«, som klosterforstanderen hed det, og hans stedfortræder hed i begge tilfælde »den anden«, og et almindeligt læg medlem i kultforeningen kaldtes som den almindelige klosterbroder for »en mand af huset«.

Svarende til de ægyptiske kultforeninger dukkede i 1930'erne de første græksprogede papyri med love for kultforeninger op. De kendes nu i flere eksemplarer og dækker både ptolemæertiden og en del af den ældste romerske periode. De viser en slående lighed med indholdet af de demotiske, og man kunne fristes til at tro, at der her var tale om en

Hellenismen i Ægypten

ensidig påvirkning fra græsk kultur, idet der jo fandtes et rigt udviklet foreningsliv i det græske hjemland. Alligevel vil kyndige forskere afvise teorien om en ensidig græsk påvirkning med henvisning til, at der allerede fra ca. 50 år før Aleksander den Stores erobring af Ægypten og ptolemæerrigets opståen, nemlig fra ca. år 387 f.Kr., findes en ægyptisk papyrus med retsregler for en kultforening, vistnok fra Serapæet ved Memphis, svarende til de demotiske kultforeninger.

Alligevel er kultforeningernes love vigtige til belysning af hellenismen i Ægypten. Man kan af dem ane noget om den fremadskridende opløsning af tilhørsforholdet til gammel folkereligion og kult og en styrkelse af den enkeltes egne muligheder for at kunne vælge. Og i de græske kultforeninger er der meget hyppigt i medlemslisterne en blanding af græske og ægyptiske navne, der viser, at begge kulturer her i stigende grad har kunnet mødes, måske dog nok sådan, at de ptolemæiske græske tekster udviser en tiltagende overensstemmelse med ægyptiske skikke og leveregler.

Et eksempel på den grundlæggende vedtægt for en sådan kultforening har vi i en græsk papyrus, der nu er i London. Det var øjensynlig en vedtægt, der ved en årlig fornyelse på en generalforsamling, hvor alle medlemmer var til stede og skulle underskrive den, dannede grundlaget for alle kultforeningens religiøse, sociale og karitative forpligtelser - og rettigheder. Det drejer sig om Pap. London 2710 (græsk) fra 69-58 f.Kr., hvor der på rectosiden står:

Horion, søn af Haryotes...
to og tredive / 32.

Gid alt må gå godt.

Lov, vedtaget i fællesskab af medlemmerne af Foreningen for Zeus den Højeste således, at den skal have gyldighed. I overensstemmelse med hvad der er foreskrevet valgte de først deres formand: Petesuchos, Teepehennis' søn, en taltalende mand, stedet og medlemmerne værdig, for ét år fra den nævnte måned og dag for at han hver måned skal holde 1 (én) middag for alle medlemmerne i Zeus' helligdom, ved hvilke de i en fælles sal skal bringe libationsofre, bede og udføre de sædvanlige riter for gud og herren, kongen.

Alle skal lyde formanden og hans assistent i sager, der vedrører foreningen, og de skal efter de anvisninger, der bliver givet dem, være til stede både ved møder, sammenkomster og udenbys ture. Det skal ikke være tilladt for nogen af dem at søge at blive leder af underafdelinger eller at skabe fraktioner eller at forlade formandens forening til fordel for en anden forening, og heller ikke skal det være tilladt for nogen ved måltidet at drøfte andre medlemmers afstamning, eller at tale ondt om en anden ved symposiet, eller at føre sladder eller at råbe efter en anden

eller at rette anklager mod en anden eller at trække sig ud i løbet af året eller at ødelægge symposierne eller at hindre formanden (i noget)... [derefter følger fragmentarisk bestemmelser om bød størrelse osv. og på verso-siden de 32 medlemmers underskrifter].

Græsk og ægyptisk tradition er i disse kultforeninger smeltet sammen. I denne tekst er sproget græsk, men indholdet er også præget af gammel ægyptisk livsholdning. For så vidt kan denne lille kultforeningsvedtægt godt illustrere, hvordan det efterhånden var gået med den kulturelle udvikling.

Som et historisk symbol på denne udvikling nævnes ofte den person, der mere end nogen anden står som et markant udtryk for ptolemæertiden, Kleopatra VII, søster til både Ptolemaios XIV og Ptolemaios XV, og ved Caesar mor til den sidste ptolemæer på tronen, Ptolemaios XVI Caesar (Caesarion). Trods den makedonsk/græske afstamning var ptolemæerslægten blevet hjemmehørende i landet, på én gang måske ægyptianiseret og måske netop derved helleniseret. Derfor er nogle ord i Shakespeares *Antoniuss* og *Kleopatras* 5. akt, 2. scene (som i Plutarks *Antonius* 85,2) meget rammende. I denne scene har vagten netop opdaget, at Kleopatra har valgt døden ved slangens bid, og vagten råber til kammerpigen Charmion:

What work is here? Charmion, is this well done?

Og svaret lyder:

It is well done, and fitting for a princess
Descended of so many royal kings.

Noter

1. Som nylig påvist af Nils Arne Pedersen.
2. Philon, *De vita Moysis*, II, ii, 41.
3. Offentliggjort i *Urkunden der Ptolemäerzeit*, I-II, hrsg. von U. Wilcken, Berlin-Leipzig 1927-57, nr. 148. - Også oversat til dansk i Tage Larsen, *Græske Papyrusdokumenter fra Ptolemæertiden*, København 1939 (= GPP), nr. 101.
4. Instruksen findes offentliggjort i Vol. 5 af *The Tebtunis papyri*, ed. B. P. Grenfell, A. S. Hunt, J. G. Smyly & E. J. Goodspeed, London 1902 ff. På dansk i GPP nr. 5.
5. Dokumentet er offentliggjort i G. Plaumann, *Griechische Papyri der Sammlung Gradenwitz*, Sitzungsberichte der Heidelberger Akademie der Wissenschaften 1914, 15.

Hellenismen i Ægypten

6. Offentliggjort i *The Hibeh Papyri*, ed. B. P. Grenfell and A. S. Hunt, London 1906, 110.
7. P. Cairo Zen. 59075.
8. Plutark, *De Iside et Osiride*, 28.
9. Plutark, *De Iside et Osiride*, 30.
10. Theodor Hopfner, *Fontes historiae religionis Aegyptiacae*, Bonn 1922-25, 82.
11. Hopfner, *Fontes*, 76, 462 og 724.
12. Hopfner, *Fontes*, 343.
13. Tertullian, *Ad nationes* II, 8.
14. Hopfner, *Fontes*, 386.
15. Firmicus Maternus, *De errore profanarum religionum*, 13 (2).
16. Hopfner, *Fontes*, 520.
17. Plutark, *De Iside et Osiri*, 28.
18. Clemens Alexandrinus, *Protrepticus* IV, 48, 2.
19. Tacitus, *Historia* IV, 83.
20. Tacitus, *Historia* IV, 84.
21. Hans Bonnet, *Reallexikon der ägyptischen Religionsgeschichte*, 2. Aufl., Berlin 1971, 650, jf. E. Schmidt, *Kultübertragungen (= Religionsgeschichtliche Versuche und Vorarbeiten*, VIII, 2), Giessen 1909, 63.
22. G. Maspero i *Recueil de travaux relatifs à la philologie et à l'archéologie égyptiennes et assyriennes* 7, 1886, 40.
23. H. Brugsch, *Thesaurus inscriptionum aegyptiacarum*, Leipzig 1883-91, 917.
24. *Inscriptiones Graecae*, I ff., Berlin 1873 ff., II, 168.
25. Pausanias, I, 18, 4-5.
26. Diodor Siculus, I, 27.

Summary

»Hellenism in Egypt«. - *The strong Greek influence on cultural development in Ptolemaic Egypt during the reign of the first kings of the Ptolemaic dynasty was later partly substituted by a stronger Egyptian influence. This is shown with examples from selected areas such as language, calendar, law, administration, communication and religious matters.*

Søren Giversen

Professor, dr. theol.

Institut for Ny Testamente

Aarhus Universitet